

A Törökországi levelek három történetének forráskérdéséhez

BÁNYÁSZ Melinda

Középiskolai tanár, PhD, Kolozsvár

ORCID: 0000-0001-6039-3107

Investigating the sources of three stories in *Letters from Turkey*

Abstract | Many scholars have been successful in discovering the sources of the miniature stories embedded in MIKES Kelemen's *Letters from Turkey* (1717–1758). However, there still exist stories for which the sources have not yet been discovered or clarified. This study reveals the direct source of two of them (one which has been unknown and one which has been disputed so far): the story of the competing ladies from Brussels; and that of Ibrahim Pasha and Sultan Suleiman's friendship. At the same time the study brings to attention Madame DE GOMEZ's *Les journées amusantes* in the context of a third small story as well.

This means that MIKES borrowed not only six, but eight stories from the French authoress' framed-novelle. The story of Saint Ambrose and Emperor Theodosius is also treated in the above mentioned French book. However, just like the variant found in Claude FLEURY's *Ecclesiastical History*, it can only be discussed as a possible source of inspiration for MIKES. There are further hints that shed light on MIKES' intertextual links with his sources.

Keywords | Kelemen Mikes, *Letters from Turkey*, Madeleine-Angélique de Gomez, *Les journées amusantes*, direct and possible sources, miniature stories

A Törökországi levelek kutatásának egyik izgalmas kérdése a levelek szövegébe ültetett fordításbetétek forrása és azok átültetésének módja. Hopp Lajos a kritikai kiadás jegyzeteiben – majd *A fordító Mikes Kelemen* című kötetében – összegezte Szilágyi István, Király György, Zolnai Béla, Madácsy László és mások ezzel kapcsolatos kutatásait,¹ és jelezte saját eredményeit. Újabban Tüskés Gábor végzett forráskutatást a *Levelek* kapcsán azokra a fordításbetétekre figyelve, amelyeknek eddig mind forrása, mind korábbi változata ismeretlen volt számunkra.² A huszonegy történet közül ötlet foglalkozik tanulmányában. Azóta Kovács Eszter további hét betéttörténet – lehetséges – forrására vagy forrásvidékére mutatott rá.³ Hans-Jörg Uther a *Törökországi levelek* tárgy- és motívumtörténeti vonatkozásait vizsgálva a betéttörténetek ősforrásairól és új nemzetközi szakirodalmáról tájékoztatót.⁴

Szilágyi István és Hopp Lajos négy miniatűr elbeszélés, egy levél és egy dialógus forrását találta meg Madame de Gomez *Les journées amusantes*⁵ című keretes elbeszélésfüzérében: az akasztani vitt ember történetét (85. levél), az egyik Kleopátra-történetet (96. levél), a hízelgő udvaroncok históriáját (96. levél), a Dom Antonio-történetet (53. levél), a Turenne-levelet (102. levél) és a *Silvia, Julianna* című dialógust (99. levél).⁶ Az alábbiakban további két fordításbetét *Les journées*-ből való származását határozom meg: egy eddig – forrását illetően – ismeretlenként és egy vitatottként számontartott történetről van szó. Ezzel a Mikes által a *Törökországi levelek*be adaptált történeteknek eddig azonosítatlan forrásai közül kettőnek tisztázom az eredetét. Ugyanakkor egy harmadik miniatűr elbeszéléssel kapcsolatban is felhívom a figyelmet: a *Les journées amusantes*-ra. Továbbá korábban felvetett forráslehetőségeket próbálok tisztázni, rész-

1 Az itt tárgyalt három történettel kapcsolatban többnyire ezeket a neveket kell említenünk.

2 Tüskés Gábor, „A Törökországi levelek elbeszéléseinek forrásaihoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012): 483–507. A vizsgált történetek a következők: *A szent pápa és a nemesember feleségének a lova; A tengeren hajó után futó szent remete imádsága; Az elrabolt francia ifjút férj ruhába öltözött jegyese kiszabadítja a török fogságból; Klodvig négyökrös szekéren vitte haza a feleségét a menyegzőről; V. Károly brüsszeli igazságtévése az elsőségért vetekedő asszonyok között.*

3 Kovács Eszter, „A Törökországi levelek kiselbeszéléseinek forrásai: Hét új forrás ismertetése”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 616–630. A történetek a következők: *A szellentés miatt elbocsátott menyasszony szerencséje; A próbára tett asszony; A lovas jezsuita misszionárius a vademberek között; Klodvig négyökrös szekéren vitte haza a feleségét a menyegzőről; Az olasz úr bosszúja a szarvast megölő szolgáján; A festők versenyén az egyik az Utolsó vacsora képén szalonnával spékeli a húsvéti bárányt, ezért nem ő nyer; A Ramadán eredete: Mohamed Krisztus figyelmeztetésére lealkudja a börtönt Istennél.* – A történeteket a Tüskés Gábor által összeállított összegzés alapján neveztem meg: Tüskés, „A Törökországi levelek...”, 494.

4 Hans-Jörg Uther, „Mikes Kelemen Törökországi leveleinek tárgy- és motívumtörténeti vonatkozásai a 192. levél tükrében”, in *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára / Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*, főszerk. LENGYEL Réka (Budapest: Reciti, 2015), 239–253.

5 Madeleine-Angélique POISSON DE GOMEZ, *Les Journées amusantes* (Amsterdam: La Compagnie, 1777), 1–8. A továbbiakban: *Les journées* vagy JA (esetenként a megfelelő kötet számmal). Ez a keretes elbeszélésfüzér a forrása Mikes *Mulatságos napok* című keretes füzérének is.

6 A Dom Antonio-történetről és a *Silvia, Julianna* dialógusról Szilágyi István már korábban jelezte, hogy a *Les journées amusantes*-ből való. Király György feltünteti az idegen forrásból adaptált szövegbetétek listáján e történeteket, de csak az említett kettőről tudja (Szilágyi alapján), hogy a *Les journées*-ből valók. KIRÁLY György, „A Törökországi levelek forrásaihoz”, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 33 (1909): 334–345, Függelék: 341–345.

letesebben ismertetem azokat, valamint rámutatok egy új forrás lehetőségére, amelynek kapcsán – amint látni fogjuk – más vonatkozások bizonyulnak fontosabbnak.

Előljáróban fontos kiemelni: a *Törökországi levelek* szövegébe átültetett *Les journées*-történetek a francia elbeszélésfűzér keretében elhangzó beszélgetésekbe mintegy „észrevétlenül”, cím nélkül beágyazott, rövid(ebb) szövegek. Ezzel ellentétben a *Mulatságos napok*ba beválogatott történetek esetében Mikes a *Les journées* címmel külön kiemelt, sokkal terjedelmesebb, hosszú elbeszéléseiből válogatót – maga Julie, a *JA* kerettörténetének egyik szereplője, nevezi ezeket így: „histoires de longue haleine”⁷. Ezek nem csupán a beszélgetésekben felmerülő apró történetek, hanem a társaság által hosszasan hallgatott, regényes históriák, amelyekre külön időt szánnak a keretszereplők. Mikes a *Mulatságos napok*ba kizárólag ezekből választott ki hat darabot. Jelen dolgozat – mint a cím is jelzi – csak a *Levelek*be átvett rövid történeteket érinti.

1. Az elsőbbségért vetekedő brüsszeli asszonyok (94. levél, *JA* 1, 77–78)

E történet közvetlen forrása eddig ismeretlen volt számunkra. A kritikai kiadás jegyzetei Zolnai Béla és Király György kutatásaira utalnak vissza.⁸ Tüskés Gábor is foglalkozik a történettel említett tanulmányában. Értékes adatokkal szolgál az V. Károly személyével kapcsolatos gazdag irodalmi anyagból, miközben egy 1674-ben és 1675-ben Brüsszelben – illetve Antwerpenben – megjelent kiadványban azonosítja a Mikes által lefordított történet egyik variánsát.⁹

A történet megtalálható a *Les journées amusantes* keretében is (1. kötet, második nap, 77–78. oldal), és elmondhatjuk, hogy Mikes változata néhány mozzanat kivételével szinte szóról szóra megegyezik ezzel a variánssal. Itt Bélise mondja el a történetet:

Puisque nous tombons sur les actions des Princes, & que notre conversation peut rouler sur différents sujet, il faut que je vous raporte un jugement de Charles-Quint qui me paroît admirable, quoique ce soit une bagatelle. (1, 77)

A *Törökországi levelek*ben Mikes a görög asszonyok kevélysége kapcsán az „erről jut eszemben” fordulattal lát hozzá a brüsszeli asszonyok vetekedésének elmeséléséhez.

7 *JA* 7, 31.

8 Zolnai Béla megjegyzi, hogy Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai között megvolt a *Vita Caroli V.* című kötet, Király György pedig a *Levelek* idegen anyagának jegyzékén feltünteti a szerelmes brüsszeli asszonyok versengését. ZOLNAI Béla, „Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 59 (1955): 288–295, 289, valamint KIRÁLY, „A *Törökországi levelek*...”, 343, 41. pont. Lásd még: MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, kiad. HOPP Lajos, Mikes Kelemen összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 639. A továbbiakban: MKÖM 1.

9 Címe: *Jan de Griek De Heerelycke ende Vrolycke Daeden van Keyser Carel den V.* Francia nyelven is kiadták: *Les Actions heroyques et plaisantes de l'empereur Charles V.* Lásd Tüskés, „A *Törökországi levelek*...”, 505.

A francia változat szerint V. Károly udvarából száműzte az etikettet, hogy ne csak ékessége, hanem a benne uralkodó szabadság révén is kedves legyen az odalátogatók számára. Két hölgy azonban meg akarta zavarni ezt a szabadságot. Azon vitatkoztak, hogy ki lépjen be elsőként az ajtón. Mikesnél más a történet felvezetése, és a vetekedés oka is némileg eltérő: a király „nagy vendégséget készítet. a vendégségre, pedig két nagy uri aszszony. nem akará [124b:] el menni, azért. hogy egyikét., amásikánál. fellyeb ne ültessék.”¹⁰ A magyar fordító nem említi az etikett kiiktatását.

E fontos eltéréstől – és néhány kisebb (lásd alább), valamint a történet végén egy Mikes saját invenciójának tűnő változtatástól – eltekintve Mikes változata szinte teljes egészében megegyezik a Madame de Gomezével: a császár maga vállalja a bíró szerepét az ügyben azért, hogy az udvar nyugalma ez a vita ne zavarja; a *Les journées*-ben erre a célra külön trónt állíttat magának, Mikesnél: „aszékiben üle”; a hölgyek szószólói előtte vitathatták meg az ügyet; a humoros ítélet itt is, ott is azért születik, hogy a felek ne nehezteljenek egymásra.

Íme a francia változat:

Cet Empereur étant à Bruxelles , y tenant une Cour superbe & magnifique , les plus grands Princes de l'Europe en faisant l'ornement , en avoit banni le cérémonial , afin de la rendre aussi libre que pompeuse.

Deux Dames d'un rang distingué s'aviserent de troubler cette liberté par la querelle qu'elles prirent sur la prééminence du pas : la chose fut poussée loin , & Charles voyant que les plaisirs de la Cour étoient troublés par les différends de ces deux Dames , en voulut être le juge , & donnant jour pour cette affaire , on lui dressa un trône superbe. Il y monta , & environné de tous les Grands , il écouta les Avocats des parties intéressées qui étoient présentes. La chose fut plaidée avec vivacité de part & d'autre ; mais l'Empereur trouvant les raisons presque égales , & voulant terminer ce différend sans désobliger personne , prononça que la moins sage des deux passeroit la première , & rompit l'assemblée en recevant un applaudissement général d'une pareille décision. (JA 1, 77–78)

Mikes változata:

erről jut eszemben. hogy karolus quintus. bruxelában lévén. ot nagy vendégséget készítet. a vendégségre, pedig két nagy uri aszszony. nem akará [124b:] el menni, azért. hogy egyikét., amásikánál. fellyeb ne ültessék. acsászár azt meg tudván. gondolá hogy a valamely zenebonát indithatna a vendégség közben. azért bíró akara lenni ebben adologban., évégre az udvarát esze gyűjté, és nagy Cérémoniával aszékiben üle, azután a két aszszonynak prokátóri eleiben menének, és ót kezdének erősen perelni, egymásal. ki ki a maga aszszonyának elsősege mellet, a császár azt látván hogy mindeniknek. egyaránsu oka vagyon. és egyaránt kívánhatták az elsőseget. de nem akarván egyikét is magára haragítani. ilyen ítéletet monda reájok. hogy a kettő közül. a melyik leg szerelmeseb., az, az elsőseget is kívánhatta., és a gyűlésnek vége lön., minden helyesnek találá itéle-

10 MKÖM 1, 172. 43–45.

tit. az asszonyok is azután, nem hadakozának az elsőségért. nem akarván. szerelmesnek tartatni avilág előtt. (MKÖM 1, 172. 42–57)

Tüskés Gábor tanulmányában idézi az általa megtalált flamand párhuzamot és annak francia változatát.¹¹ Felhívja a figyelmet: a flamand szöveg őrzi a történet bevezetőjét (a franciában ez elmarad), és szót ejt többek között az udvari ceremóniáról, amelyet maga a császár vezetett be. Ezzel szemben a *Les journées* Bélise-e arról beszél, hogy a császár kiiktatta az udvari szertartásokat. A francia változatot is idézzük: itt érdekes a *la moins sages des deux* (JA) – *la plus folle des deux* (*Les Actions heroiques...*)¹² eltérés a két francia változat között.

Contestation sur la préseance

Deux Dames estant depuis longtemps en dispute touchant la preference, & s'estant un jour rencontrées, elle se mirent à contester sur ce point jusq' à s'échauffer la bile: Sa Majesté qui estoit un exemple d'humilité, ne pouvant souffrir un si sottte ambition, se sentit obligé de dire, que celle qui seroit la plus folle des deux, prendroit d'oresnavant le pas. (*Les Actions heroiques...*, 81–82)¹³

A szintén Tüskés Gábor által megtalált holland változat szerint is V. Károly maga állította vissza az udvari szertartásformát, ez azonban sok irigység kiváltója lett. A császár a két hölgy közül „a legnagyobb bolond”-nak adja – humorosan – az elsőséget.

Hogy Mikes a *Les journées*-ből fordított, világosan látszik. Az eltérések a következők: Mikesnél nincs szó az udvari formások eltörléséről, és arról, hogy az asszonyok ezt a helyzetet meg akarták volna zavarni; Mikesnél ültetésbeli rangsorról van szó, nem arról, hogy ki lépjen elsőként; a magyar változatban nem készítenek külön trónt a császárnak; Mikesnél a legszerelmesebb asszonynak, a francia változatban a kevésbé okosnak szól az ítélet. Ezek az eltérések lehetnek Mikes invenciói, a fordítói gyakorlatban oly sokszor alkalmazott egyszerűsítések, átírások, de lehetnek más forrás(ok)ból származók is (olvasmányemlék vagy akár hallomásból való emlékezés). Mikesnél például a civódás oka az ültetésbeli rangsor, de ő nem szól a formások eltörléséről, hiszen neki a görög asszonyok kevélységéről jut eszébe a történet: a francia hölgyek nem mennek el a vendégségbe, nehogy egyiküket előbbre valónak tartsák (ültessék) a másikánál. Mikes a történet felvezetését meríthette más forrásból, de könnyen elképzelhető, hogy jobb ötletnek találta az ültetésbeli rangsor miatti perlekedés gondolatát. Nagyon valószínűnek látszik továbbá Tüskés Gábor felvetése a történet csattanóját illető eltéréssel kapcsolatban:

11 Az előbbit az 1675-ös, az utóbbit az 1690-es kiadásból. Lásd Tüskés, „A Törökországi levelek...”, 506.

12 *Les Actions héroïques et plaisantes de l'empereur Charles V.*, seconde édition, (Bruxelles: 1690), 81–82. Lásd Tüskés, „A Törökországi levelek...”, 506.

13 Tüskés, „A Törökországi levelek...”, 506.

Lehetséges, hogy a császár mondását maga Mikes módosította annak érdekében, hogy ezt követően a szerelmes asszonyokról és a szerelemlről elmélkedhessen, s ezzel előkészítse a néniéhez intézett kérdéssel lezárt harmadik történetet az erdőben megtámadott kisasszony három szeretőjéről, mellyel befejezi a levelet.¹⁴

2. Ibrahim és Szolimán története (97. levél, JA 4, 185–189)¹⁵

Ez a história szintén megtalálható a *Les journées*-ben is: a negyedik kötetben Thélamont szájából hangzik el. Hopp Lajos Király György feltevéseit összegzi a kritikai kiadás jegyzeteiben. Király feltevése szerint Mikes forrása „valószínűleg Paulus Jovius (Paolo Giovio) elbeszélése. A nyomra Mlle Scudéry regénye vezetett, a melynek szintén ez a főforrása.”¹⁶ Király jól ráérez, hogy „valószínűleg (...) nem a latin szöveg, hanem valamely francia származéka került a keze ügyébe”¹⁷ Mikesnek. Úgy sejtí, hogy Giovanni Sagredo francia fordítását használta. A történet feldolgozásait is nyomon követi Király, és felemlíti, hogy a *Mulatságos napok A Rákima históriája* címmel lefordított történetében is szerepel Ibrahim, Roxan császárné, a perzsa hadjárat, de itt a szultán Amurátes és „Ibrahim sorsa csak mellékes epizódként játszódik a főcselekvénybe, a mely a perzsa Rakima alakja körül csoportosul.”¹⁸ Ebben a történetben Ibrahimról magáról valóban csak pár szó esik. Hopp Lajos tehát forrását illetően vitás elbeszélésként tüntette fel ezt a történetet.¹⁹ Beazonosítottam, hogy a *Törökországi levelek*be foglalt változat szinte egy az egyben megegyezik a *Les journées amusantes* kerettörténetének beszélgetései között található történettel. Mikes minden bizonnyal ezt a szöveget fordította. A tizenegyedik napon néhány oldalas példaként hozza fel Thélamont arra, amit Mikes is sokszor hangoztat *Leveleiben*: „itt aporból veszik ki a vezéreket. és azután aporban vetik.” (178. 15–16)²⁰

Ibrahim nagyvezér valós történetét Hopp Lajos is összefoglalja a *Levelek* kritikai kiadásában (MKÖM I., 649). Madame de Gomez elbeszélése szerint a rabként nevelkedett Ibrahimot még ifjúkorában megkedvelte Szolimán császár, és mind magasabb pozíciókba helyezte, mind nagyobb gazdagsággal halmozta el. Ibrahim félt, hogy irigyei miatt olyan sorsra jut, mint elődei, de a szultán megígérte, hogy amíg él, soha életét veszélyeztetni nem fogja. A szultán felesége, Roxelán, és anyja azonban azon dolgoztak, hogy eltegyék láb alól. Sikerült is bevádolniuk őt a császárnál, aki fondorlatosan ki játszva ígérte, megölette Ibrahimot.

14 Tüskés, „A Törökországi levelek...”, 507.

15 MKÖM I, 178. 16–181. 111.

16 KIRÁLY, „A Törökországi levelek...”, 334–335.

17 Uo., 335.

18 Uo., 337.

19 HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, *Historia litteraria* 12 (Budapest: Universitas Kiadó, 2002), 27.

20 A *Les journées*-ben: „il n’y a point de pays où l’on parvienne plus vite aux suprêmes grandeurs, & dont on tombe plus promptement qu’à la Cour Ottomane.” (JA 4, 184.)

Mikes ebben a fordításában is lényegében ugyanazokkal az eljárásokkal dolgozik, mint a *Mulatságos napokban*²¹ és a *Levelekbe* foglalt átültetésekben általában: egyszerűsít, elvon, összevon vagy bővít, hogy szövegét levelei szöveggörnyezetéhez idomítsa, közérthetőbb és pergőbb legyen. De a történet menete egy az egyben a Thélamon változata, és fontos megjegyezni, hogy ezúttal sokkal kevésbé avatkozik Mikes a szövegbe, mint másutt.

Az alábbiakban kiemelek néhány példát a két szöveg közötti aránylag csekély számú eltérés és ezek jellegének szemléltetésére:

Ibrahim réussit si parfaitement dans tout ce qu'on lui montra, que le Bacha le trouva digne d'être offert au Prince Soliman, fils aîné de Selim I qui, après la mort de cet Empereur, régna avec tant de gloire. (185)

az iffiu akit már ibrahimnak fogunk hini; mind igen jól tanula. mind jól viselé magát. úgy annyira. hogy a basa gondolá. hogy talám. kedvet nyerne véle. ha a császár fiának adná. sulimánnak, aki is olyan híres vala. az atya halála után (178. 23–179. 26)

Mikes itt nevezi meg először az ifjút, akiről szól, ezért a betoldás: „akit már ibrahimnak fogunk hini”. Továbbá, jellemző módon elhagyja Szelim császár nevét, a *le trouva digne* kifejezés pedig *gondolá. hogy talám. kedvet nyerne véle* fordulatá lesz.

Az alábbi példákban elhagy neveket, pontosítást, részleteket – mint nem fontos tényezőket –, hogy könnyebben folyjon az előadás:

Il hésitoit cependant à cause d'un nouveau traité qu'il avoit fait avec Tachmas, Roi de Perse (187)

mind azon által. nem hajola mindgyárt az ibrahim tanátságára. azért, mert csak akkor csinált vala kötést. apersiai királyal. (180. 74–76)

Itt:

Dans le même tems les Sultanes ayant su que Charles – Quint & Ferdinand son frere avoient eu de grandes correspondances avec le Visir (188)

ugyan abbam azidőben, a sultánnék valami formában. ki tudák., hogy a vezérnek. károlus quintusal, és ferdinándusal. levél / által. sok correspondentiája lett volna (180. 95–181. 97)

Le Sultan porta ses armes en Hongrie, dans la Perse, s'empara de l'isle de Rhodes, & partout il fut victorieux. (186)

21 Hogy csak szépirodalmi fordítását említsük.

azután solimán, mind magyar országban., mind persiában. nagy szerencsés hadakozásokat vit végben (180. 61–62)

L'avis fut suivit, Soliman charmé du sophisme, manda Ibrahim, le fit souper avec lui, après quoi s' étant fait apporter une cassette, dans laquelle étoient ses propres lettres, il lui dit / de les ouvrir & de les lire. (188–189)

a többi is ezt jonak találák, solimán hivatá avezért., magával vacsoráltatá, azután. alevelit keziben. adá hogy olvasná el (181. 107–109)

A magyar szövegből elmaradnak továbbá a török méltóságok neveit magyarázó részek, melyek Mikes korábbi leveleiben számtalanszor előfordultak már.

ce qu'il lui prouva aussi-tôt qu'il fut Empereur, en le faisant Capigi Bachi, ou Capitaine des portes intérieures du serrail, & peu de tems après Aga des Janissaires ou Capitaine Général de l'infanterie turque. (185)

és mindeniknek nagy jelit adá mihent császárá lön. mert ibrahimot kapicsi pasává tevé. és egy kevés idő mulva., a jancsárok fő agájává (179. 34–35)

Un discours si sage dans la bouche d'un favori pénétra le coeur du Sultan , il loua sa modestie, & ne voulant rien épargner pour dissiper ses craintes, il lui jura par un serment solennel, qu'il n'attenteroit jamais à sa vie durant le cours de la sienne, pour quelque cause que ce pût être. (186)

sulimán halván. ezeket az okos beszédeket, meg esék szive rajta, és meg dicséré. jo természetit., nem is akarván el mulatni semmit is, a mi meg vigasztalhatná., erős esküvésel fogadá néki. hogy soha életihez nem nyulna, mind addig valamég ő élni fog. akármely ók. vihetné is arra. (179. 53–57)

Ibrahim, rassuré par une si sainte promesse, s'attacha encore plus fortement à lui; & Soliman, pour lui donner des preuves toujours nouvelles de sa confiance, le fit premier Visir ou Lieutenant-Général & Chancelier de l'Empire. (186)

ibrahim illyen nagy ígéretre valo nézve. meg vigasztalodván, annál is nagyob buzgósággal kezdé szolgálni. solimán., pedig, hogy még nagyob jelit adhassa neki., benne valo hitelének. fő vezérré / tévé (179. 58–180. 61)

Többször előfordul, hogy a mellérendelő szókapcsolatokban és/vagy összetett mondatokban a francia változathoz képest Mikes megfordítja a szókapcsolat tagjait vagy a két tagmondatot:

Ibrahim le suivoit toujours, & eut part à / tous ces triomphes: il en devint si riche & si puissant, & dans un si haut degré de faveur, que tout trembloit sous lui. (186–187)

ibrahimnak mind azokban nagy része vala, olyan hatalmassá. és gazdaggá lön, és oly nagy kedvességben vala, hogy mindenek rettegtek tölle (180. 62–64)

& craignant que l'oisiveté ne donnât le tems à Soliman de se laisser séduire par les caresses d'une femme, & par les tendresses d'une mere, il engagea ce Prince dans une nouvelle guerre contre la Perse. (187)

és tartván attol. hogy a henyéllés, okot, s'alkalmatosságot adhat solimánnak. hogy meg győztessek az annyának szeretetiből, és afeleséginek ölelgetésitől, arra valo nézve. ujjabb hadakozásra indittá solimánt. a persák ellen (180. 69–72)

& lui ayant prédit qu'il seroit couronné Roi de Perse, s'il y portoit la guerre (187)

hogy ha a hadakozást el kezdi. persiai királynak fog még tétetni (180. 83)

Nagyon ritkán fordul elő, hogy tartalmi módosítást találunk Mikes fordításában:

Ibrahim fut averti de leur dessein (187) – ibrahim azt meg sejdítetté (180. 69)

Mais se souvenant de son serment, il fit assembler les principaux Imans & Prédicateurs du serrail, en présence du Mufti : il leur exposa le fait & ses scrupules (188)

De meg emlékezvén, hittel tett fogadásárol. esze gyűjteté predikátorjait. és papjait., a mufti is jelen lévén, elejekben tévé a dolgokot, és fogadását (181. 101–103)

A könnyebb érthetőséget szolgálja Mikes megoldása az alábbi helyen:

& ayant fait venire à la Porte le Bacha de Babylone, elles l'introduisirent secrettement dans le serrail, & il fit voir clairement à Soliman la perfidie du Visir. (188)

és aportára hivatván ababiloniai pasát, titkon solimánhoz vivék (180. 93–94)

Mikes fordításaiban többször egyenes beszédbe ültet át olyan szövegrészeket, amelyeket az eredetiben a narrátor közvetett beszédben közölt, akárcsak itt, a történet végén:

Mais l'un d'eux prenant la parole, dit au Sultan, que puisqu'il avoit promis au Visir de ne le point faire mourir pendant sa vie, il n'avoit qu'à donner ordre qu'on l'étranglât quand Sa Hautesse dormiroit, que le sommeil étant une privation de la vie, il exécutoit ce qu'il avoit promis par son serment. (188)

hanem egyik apapok közül mondá. solimánnak. mint hogy azt fogattad avezérnek hogy életedben meg nem öleted avezért, fojtasd meg ötet, a midön aluszol., mivel azáalom mint egy halál, azért így eleget tész igéretednek (181.104–107)

Ibrahim és Szolimán történetét Madame de Gomez *Anecdotes, ou histoire secrète de la maison ottoman* című könyvében is feldolgozta.²² Címe: *Histoire d'Ibrahim Bacha Visir Azem qui possede la faveur du Sultan au plus haut degré*. D'Andrezel vicomte – Franciaország konstantinápolyi követe²³ – könyvjegyzékét Tóth Ferenc ismertette: innen tudjuk, hogy Madame de Gomez *Les journées amusantes*-ja megvolt az ő könyvtárában.²⁴ A gyűjtemény listája egy bizonyos *Anecdotes de la maison ottoman* című könyvet is tartalmaz, amelyet ezidáig nem sikerült azonosítani: „*Deux tomes des anecdotes de la maison ottoman* (Nehezen azonosítható keleti tárgyú munka).”²⁵ Feltevésem szerint ez a könyv Madame de Gomez hasonló című munkája lehet: *Anecdotes, ou histoire secrète de la maison ottoman*, mely két kötetben jelent meg 1722-ben. Azért is valószínűsíthetjük, hogy ugyanarról a műről van szó, mert Madame de Gomez *Les journées*-ja is része volt a vicomte könyvtárának. Nem mellékesen, egy anonim lyoni kiadásnak a címe még közelebb áll a könyvjegyzéken feltüntetethez: *Anecdotes ou histoire de la maison ottomane*.²⁶ Ugyanakkor érdemes figyelembe venni, hogy a jegyzékek általában csak a címek rövid, a könyvek gerincén feltüntetett változatát hozták.

Az *Anecdotes* Szolimán és Ibrahim-története mintegy kiegészíti a *Les journées*-ben lévő változatot, ezért sok az eltérés a két szöveg között. Megismerjük a JA-beli változat egy-egy mozzanatának háttértörténetét, motivációját. Például: Ibrahim keresztény szülők gyermeke lévén, török neveltetése mellett titokban vonzódott a kereszténységhez. Ezért beszéli le a császárt egy Magyarország elleni hadjáratról, és tereli figyelmét Perzsia felé. A *Les journées*-beli változat ezzel szemben Magyarország elleni hadviselést is említ. Ugyanitt (a JA-ban) Ibrahim azért beszéli rá a császárt Perzsia megtámadására, hogy figyelmét elterelje a szultánné és a császár anyja ellene (Ibrahim ellen) szőtt intrikáiról. Szintén a *Les journées*-ben Roxelane és a császár anyja Ibrahim sikeireire féltékenyek, ezért fordulnak ellene. Az *Anecdotes*-ban a haszeki szultána (la Sul-

22 Madame de GOMEZ, *Anecdotes, ou histoire secrète de la maison ottoman* (Amsterdam: La Compagnie, 1722), 1–2. A továbbiakban: *Anecdotes* (esetenként a megfelelő kötetszámmal). (MKÖM 3, 955.)

23 Jean-Baptiste Louis Picon, d'Andrezel vicomte-ja, konstantinápolyi francia követnek II. Rákóczi Ferencsel folytatott levelezését Köpeczi Béla rendezte sajtó alá: KÖPECZI Béla, kiad., *D'Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése (1725–1727)*, ford. NÉMETH Miklós, Folia Rákócziána 7 (Nyíregyháza–Vaja: Szabolcs-Szatmár Megyei Múzeumok Igazgatósága–Vay Ádám Múzeum Baráti Kör, 1984.)

24 TÓTH Ferenc, „»Habent sua fata libelli«: D'Andrezel vicomte könyvei és Mikes Kelemen”, *Vasi Szemle* 62 (2008): 760–773, 773. Tóth emlékeztet: Zolnai feltételezte, hogy 1735 után a rodostói könyvtárba kerülhetett. (Rákóczi fejedelem rodostói könyvtárának jegyzékében nincs feltüntetve.) ZOLNAI Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*, Különnyomat a Magyar Bibliofil Szemle 1925/26. évfolyamából (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926), 13.

25 TÓTH, „»Habent sua fata libelli«...”, 772.

26 *Anecdotes ou histoire de la maison ottomane* (Lyon: Marcellin Duplain, Ruë Merciere, 1724) <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k973475s.image#>, hozzáférés: 2023.02.04. Madame de Gomez feltételezett szerzőként tünteti fel a könyvtár. Nagy valószínűséggel a francia író szóban forgó könyvéről van szó.

tane Hassaki) – aki a szultánt már megajándékozta fiúgyermekkel²⁷ – Roxelane iránt érzett féltékenységről is olvashatunk, és arról, hogy ez utóbbi azért akarja Ibrahimot elveszejteni, mert a haszekit pártfogolja. A különbségeket – nem túl hosszan ugyan, de – sorolhatnánk még. Ezek révén egy pozitívabb kép rajzolódik ki Ibrahimról, mint a *Les journées*-ben (és a *Levelekben*) olvasható változatban. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy az *Anecdotes*-ban is megtalálható a Mikes által szintén lefordított Mahomed és Iréne (Mikesnél: Erini) históriája, Konstantinápoly bevételének rövid leírása (*Levelek*, 63. levél) és a várnai csatát idéző történet is (*Levelek*, 203. levél). Hopp Lajos összegzésében – forrásukat illetően – vitásként feltüntetett történetekről van szó.²⁸ Sem ezeknek a szövegeknek, sem Ibrahim és Szolimán történetének esetében egyelőre nem találtam arra mutató világos jelet, hogy Mikes esetleg az *Anecdotes*-ból is merített volna.

Fontosak lehetnek számunkra az *Anecdotes* előszavában megnevezett, Madame de Gomez által használt források.²⁹ Néhány olyan szerző művére is támaszkodott a francia író, akiknek neve Mikes forráshasználatában is jelentős vagy legalább felmerül: Georges Guillet (vagy Guilletiere), Paul Ricaut, Claude Vanel.³⁰ De merített Laonicus Calchondyle, Thomas Artus, Blaise de Vigenere, Michel Baudier, Johannes Leunclavius, François Eudes de Mezeray műveiből is – hogy csak néhányat említsek.³¹ E művek jelentősége – amelyek Mikes forrásaiként eddig nem merültek fel – a *Levelek* egészét érintheti – különösen a török témájú történeteket –, valamint a törökök szokásait taglaló 172–191-ig terjedő levelekkel kapcsolatban sem elhanyagolhatók, amelyek nagyrészt átvételek Ricaut *The History of the Present State of the Ottoman Empire* című művének francia nyelvű kivonatos változatából, de bizonyos betoldások forrását még nem ismerjük.³²

3. Szent Ambrus és Theodosius története³³ (72. levél, JA 7, 133–136)

E történettel kapcsolatban eddig nem merült fel a *Les journées*-ben található változat forráslehetőségként. Madácsy László joggal nevezte meg Claude Fleury egyháztörté-

27 A szót az *Anecdotes*-ból idézve magyarázom: „La plus belle de ses favorites qui étoit une Greque née en Trace, lui avoit donné un fils (...) & la Sultane avoit été proclamée Hassaki [jegyzetben: *Sultane Reine*] suivant la coutume des Ottomans, qui accordent ce titre superbe, à celle des esclaves du Sultan, qui lui donne la premiere un fils.” *Anecdotes* 2, 135.

28 HOPP, *A fordító Mikes...*, 26, 30.

29 *Anecdotes* 1, *Preface*. Az előszó az első kötet végén található az általam használt kiadásban.

30 Utóbbi nevét (is) Király György hozta fel a betéttörténetek forrásával kapcsolatban, de Hopp Lajos nem erősítette meg jelentőségét. KIRÁLY, „A Törökországi levelek...”, 271, 335.

31 Utóbbi neve d’Andrezel vicomte könyvtárának jegyzékén is szerepel. (TÓTH, „«Habent sua fata libelli»...”, 770.)

32 KIRÁLY, „A Törökországi levelek...”, 258–263, MKÖM 1, 737. Hopp Lajos figyelmeztet: „Ezeknek a töredékeknek az eredetijét az óriási irodalomban lehetetlen megtalálni.” (MKÖM 1, 738.) Ennek ellenére talán érdemes folytatni a keresgélést, bár – ahogyan Hopp jelezte – a nehézség a szövegrészek fordított, átvett, adaptált, szabadon átirat vagy összefoglalt jellegének, ezek szétválasztásának problematikusságából adódik.

33 MKÖM 1, 128. 13–25.

netét³⁴ a legvalószínűbb forrásként, ugyanakkor Zolnai Béla Jean-Baptiste Boyer d'Argens *Lettres juives*-jét is fölemlíti – mint ahol utalás van a Szent Ambrus-történetre –, és Pierre Bayle szótárát (*Dictionnaire historique et critique*).³⁵ Továbbá megemlíti, hogy Montesquieu *Perzsa leveleiben* is feltalálható a történet, és Szent Ágoston *Vallomásait* is felhossa Hopp Zolnaira utalva.³⁶

34 Claude FLEURY, *Histoire Ecclesiastique*, 4 (Paris: Jean Mariette, 1724).

35 MADÁCSY László, *Mikes Törökországi leveleinek forrásaihoz*, Francia tanulmányok 16 (Szeged: A Szegedi Egyetem Francia Philologiai Intézete, 1937), 13–14. Király György feltünteti a történetet a *Levelek idegen betétszövegeinek jegyzékén*, de forrását nem nevezi meg: KIRÁLY, „A Törökországi levelek...”, 342, 27. pont. ZOLNAI Béla, „Mikes Törökországi leveleinek keletkezéséhez”, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 40 (1916): 7–23, 90–106. Hopp a *Magyar janzenisták* című tanulmányát ajánlja még összevetésre. HOPP Lajos foglalta össze az eddigi feltevéseket: MKÖM 1, 584, valamint HOPP, *A fordító Mikes...* 27. Forrását egyszerre ismert és vitás történetként tartja számon Mikes több olvasmányemlékéből.

Zolnai Béla szerint Mikes Pierre Bayle szótárában is olvashatott Szent Ambrus és Theodosius császár esetéről, de jelzi, hogy „Mikes szövege nem egyezik szószerint sem a *Lettres Persanes*, sem a Bayle szövegével.” A szótár „Ambroise” szócikkéhez utasít („V.ö. a *Dictionnaire «Ambroise»* cikkét.”) (ZOLNAI, „Mikes Törökországi leveleinek...”, 90., 3. jegyzet) Bayle szótárának általam használt kiadásában az „Ambroise” szócikk csak Ambrusról, a kamalduli szerzetesről tájékoztat (Ambrosius Camaldulensis) „AMBROISE, Général de l'Ordre de Camaldoli” és a „Camaldoli” szócikkhez irányít: „Cherchez CAMALDOLI.” Pierre BAYLE, *Dictionnaire Historique et Critique 1 (A–C)* (Rotterdam: Michel Bohm, 1720), 176. Szent Ambrusnak Theodosius császárral szemben történt bátor kiállítására való utalást a „Babylas” szócikk egyik jegyzetében találtam. BAYLE, *Dictionnaire...*, 408–411, 409, (C) jegyzet. Itt azt próbálja tisztázni Bayle, hogy nem Decius császár, hanem ennek elődje, Fülöp császár volt az, akinek Szent Babylas megtiltotta a templomba való belépést, mielőtt megbánta volna bűnét. (Aranyaszájú Szent János feltételezte ugyanis, hogy Szent Babylasnak köze volt egy uralkodóhoz, aki őt azért ítélte halálra, mert megtiltotta neki a templomba lépést – Bayle tájékoztatása szerint.) Itt hozza fel Bayle a két eset közötti hasonlóságot: Fülöp császár engedett Szent Babylas szigorának, akárcsak Theodosius császár Szent Ambrus kérésének. Továbbá Erasmust idézi Bayle, amikor az esetet feleleveníti, és felhívja a figyelmet, hogy Aranyaszájú Szent János által megtevesztve Erasmus nagy különbséget talált Szent Babylas és Szent Ambrus szigorának sikere között, majd összegzi Ambrus és Theodosius összetűzését. (BAYLE, *Dictionnaire...*, 409, C. jegyzet.) Csak a történet rövid összefoglalásáról van szó: sem előzményekről, sem számadatokról, sem a penitencia idejéről, sem Dávid királyról nem esik szó, hiányzik a narratív jelleg. Ugyanakkor – akárcsak a Montesquieu-szöveg – rövid összefoglalás. (Bayle szövegkezelése történeti tények tisztázását szolgálja.) A Mikesé is az, az övé azonban hangsúlyosan elbeszélő elemekkel.

Zolnai az alábbi szöveggel kapcsolatban is felhívja a figyelmet, hogy nincs szó szó szerinti egyezésről.

Boyer d'Argens *Lettres juives*-jét is idézi, ahol utalás történik a püspök és császár találkozására. Megjegyzi, hogy „Mikes szövege e helyeken [más *Levelekbe* foglalt helyeket is említ, melyek témája szintén megtalálható a *Lettres juives*-ben – B.M.] nem egyezik szórul-szóra a *Lettres Juives* szavaival.” Zolnai az 1742-es kiadásra utal: „La Haye 1742. V. köt. 6. l.” (ZOLNAI, „Mikes Törökországi leveleinek...”, 17, 2. jegyzet.) Az általam használt kiadás: *Lettres Juives, ou Correspondance Philosophique, Historique & Critique, Entre un Juif Voïageur en différens Etats de l'Europe, & ses Correspondans en divers Endroits*. Nouvelle Edition Augmentée de XX Nouvelles Lettres, & de Quantité de Remarques, & de plusieurs Figures. Tome Cinquieme (La Haye: Pierre Paupie, 1738). Dávidnak Uriás ellen elkövetett bűne kapcsán említi a szerző Ambrus és Theodosius összetűzését, de csak mellékesen utal az esetre.

36 Montesquieu-nél valóban olvashatta Mikes a történetet, de Zolnai is jelzi, hogy „Mikes szövege nem egyezik szószerint” ezzel. ZOLNAI, „Mikes Törökországi leveleinek...”, 90. A sok részletben gazdag történetnek a saját írói cél szerinti tömörítésére azonban láthatott benne példát: „Egy Theodosius nevű császár annak idején egy egész várost kardélre hányatott, még az asszonyokat és a gyermekeket is, utána a templom elé vonult, s be akart menni, a püspök azonban, egy bizonyos Ambrus, becsukatta

Bár nem találunk egyértelmű jelet arra, hogy Mikes a *Les journées*-ből fordította volna saját változatát, tudjuk, hogy a *Les journées*-t olvasta. Fontos párhuzam, hogy a novellafűzér keretszereplői is nagy csodálattal emlékeznek meg Theodosius császárról, aki Ambrus püspöknek – Mikesnél „a mediolánumi érsek” – és jellemének köszönhetően oly nagy alázatra volt képes. Látni fogjuk: úgy tűnik fel, mintha Mikes mind (esetleg) a Fleury-, mind a Gomez-féle variánsra reagálna, ahogyan véleményét hozzáfűzve megszerkeszti saját változatát. A *Les journées*-ben a 7. kötetben, a tizenhatodik napon meséli el a történetet Uranie, de ő annak magját kevésbé részletesen tárgyalja, mint Fleury, kevésbé pontos adatokkal, viszont sokkal részletesebben, mint Mikes: előzményekről is tájékoztat, és egy utótörténetet is hozzáad.

Mikes egyszerre figyel a császár „maga meg alázása”-ra és Szent Ambrus bátor kiállítására, és ugyanúgy az emberi fogyatkozásokat példázza a történettel – amelyek még a nagy császárokban is megtalálhatnak –, mint a *Les journées*-ben Uranie, aki a haragnak, mint az egyik legrombolóbb érzelemnek veszélyeire akarja felhívni a figyelmet a történettel. Elmondása szerint Theodosius császár minden emberi kvalitása ellenére könnyen hagyta, hogy a haragja vezesse: „avoit le défaut de se laisser maîtriser par sa colere” (133), Mikesnél: „micsoda nagy fogyatkozásokat nem látunk a legnagyob császárokban” (128. 13–14), de ez az emberi gyengeség végül dicsőségére szolgált – emeli ki Uranie.³⁷ A többi szereplő is a császár jellemét hangsúlyozza, hogy képes volt nyilvánosan beismerni bűnét. Először Uranie teszi fel a kérdést: „Est-il rien de si beau que cette humilité; & n'est-ce pas avoir une vertu bien haute, d'avouer son crime authentiquement, & d'en faire exactement la pénitence qui lui étoit prescrite?” (134) Majd Orophane szól: „[...] je trouve Théodose encore plus grand après sa faute, que dans son innocence, parce qu'elle lui donna occasion de triompher de la vanité commune à tous les hommes, & l'orgueil attaché à l'autorité suprême.” (134) Félicie is megjegyzi a történet végén: „Il faut posséder [...] un grand fond de piété & une connoissance parfaite de sa propre foiblesse, pour se vaincre soi-même dans ces sortes d'occasions...” (136) Ezzel szemben Fleury célja – érthető módon, hiszen egyháztörténetet ír – elsősorban Szent Ambrus nagyságára irányítani a figyelmet, de az előzmények felvezetésében az elkövetett bűn súlyosságát is több részlettel érzékelteti. Uranie a *Les journées*-ben tovább fűzi a történetet, elmondja milyen törvényt írt elő Szent Ambrus a császárnak, hogy haragját zabolázza (ezt megtaláljuk Fleury-nél is), és hozzáad egy másik elbeszélést is, amelyből kitűnik, hogyan védte meg ez a törvény Antiókiá népét a császár haragjától. Ez utóbbi történet Fleury-nél nem olvasható.

az orra előtt a kaput mint gyilkos és szentségtörő előtt. Ez hősiesség volt a részéről. A császár aztán elvégezte a bűnére mért vezeklést; erre beengedték a templomba s ő a püspökök közé ült; ugyanaz a püspök azonban elküldte onnét, és ez már fanatikus eljárás volt.” MONTESQUIEU, *Perzsa levelek*, ford. RÓNAY György (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1986), 101.

Szent Ágoston *Vallomásaiban* nem találtam e történetre. Hans-Jörg Uther Küroszi Theodorótosz egyháztörténetét nevezi meg a történet ősforrásaként. Uther, „Mikes Kelemen...”, 250.

37 „Cependant ce grand Prince, dont les historiens font de beaux éloges, avoit le défaut de se laisser maîtriser par sa colere. Mais ce vice qui fait la honte de tous ceux qui en sont atteints, ne servit qu'à relever sa gloire.” (JA 7, 133.)

Mindezzel szemben Mikes levelében a történetnek mindössze egyetlen csattanóra épülő, nagyon rövid változatát olvashatjuk: ő az előzményekkel kapcsolatos részleteket és az utótörténeteket egyaránt mellőzi. Hogy a történet tanulsága hatásosabb legyen, mintegy lecsupaszítja azt a csattanóra.³⁸ Mikes is előrebocsátja véleményét a történet elején: „avalo hogy gyönyörűség ennek a nagy császárnak azon cselekedetiért valo ma-

38 Az előzményekről ennyit jegyez meg: „a nagy theodosius császár. egy csekély dologért két vagy három ezer embert ölete meg. thessálonikában.” (MKÖM 1, 128. 14–15.)

Ez Fleury-nél (hosszabban idézem a szöveget a részletekben való különbségek láttatására is): „Botheric qui commandoit les troupes en Illyrie, & residoit à Thessalonique, fit mettre en prison un cocher du cirque, qui avoit voulu corrompre un jeune homme de ses domestiques. En un fête où il devoit y avoir des courses magnifiques, le peuple crut ce cocher necessaire pour la beauté du spectacle, & demanda avec empressement qu'il fut mis en liberté. Ne pouvant l'obtenir, il s'emporta, & en vint à une sédition si furieuse, que quelques officiers furent assommez à coups de pierres, & traînez par les ruës; & Botheric même y fut tué. A cette nouvelle, l'empereur Theodose naturellement prompt, entra en une furieuse co- / lere; mais S. Ambroise & les autres évêques qui se trouverent présens, l'adoucirent, desorte qu'il leur promit de pardonner au peuple de Thessalonique. Depuis il fut aigri de nouveau par les principaux officiers de sa cour, principalement par Ruffin maître des offices. Ils lui représenterent, qu'il étoit d'une extrême consequence, de ne pas laisser ces violences impunies; & lui firent resoudre une sanglante punition contre la ville de Thessalonique. Mais ils eurent grand soin, que cette resolution demeurât secrette, & qu'elle fut executée avant que S. Ambroise eût connoissance.

Donc, comme le peuple de Thessalonique étoit assemblé dans le cirque, on le fit environner secrettement par des soldats, avec ordre de faire main-basse sur tous ceux qu'ils rencontreroient, toutefois jusques à un certain nombre sans distinction des innocens & des coupables; ensorte qu'il y eut des étrangers & des passans enveloppez dans ce massacre, qui dura trois heures, & fit perir environ sept mille personnes. Il y eut un esclave assez genereux pour s'offrir & se faire égorger au lieu de son maître. Un marchand se presenta pour ses deux enfans; offrant aux soldats pour les sauver, tout l'or qu'il avoit. Ils en eurent pitié, & lui permirent d'en choisir un; disant qu'ils ne pouvoient laisser tous deux, sans se mettre eux-mêmes en peril, à cause du nombre qui leur avoit été marqué. Le pere regardoit ses deux enfans en pleurant, sans pouvoir se resoudre, jusques à ce qu'ils fussent tous deux égorgez à ses yeux.” FLEURY, *Histoire...*, 575– 576.

Jól látható, hogy Fleury milyen apró részleteket is említ. Ezeken kívül néhány: a mézslárlás előtt Szent Ambrus és a püspökök próbálják csillapítani Theodosius haragját, aki megígéri, hogy nem bünteti meg a várost. De a tisztjei és azok parancsnoka, Ruffin, ráveszik a büntetés végrehajtására; a császár keservesen sír a templomból való kirekesztése után, de elismeri Ambrus püspök igazságát és saját bűnét. Ruffin felajánlja, hogy beszél vele, de az keményen megfenyíti; részletesen olvashatjuk a császár nyilvános bűnbánatát a templomban. Továbbá ez a francia változat is szól a Szent Ambrus által Theodosiusnak rendelt törvényről, miszerint minden halálos ítélet kimondása előtt harminc napig várnia kell és megfontolnia az ítélet helyességét.

A JA-ban: „Il revenoit triomphant du tyran Maxime, & de rétablir sur le trône d'Occident Valentinien, frere de Gratien, lorsqu'il aprit que les habitans de Thessalonie s'étoient révoltés contre les Magistrats qu'il y avoit établis; & qu'après avoir parlé avec insolence de lui & de son autorité, ils les avoient lapidés, & fait main-basse sur tous les Officiers inférieurs.

Theodose fut tellement transporté de colere à cette nouvelle, qu'il les condamna à être tous passés au fil de l'épée; & pour exécuter son arrêt, il partit avec son armée, & arriva devant cette malheureuse ville. Les habitans ayant reconnu leur faute, lui envoyerent des députés pour implorer sa clémence & lui demander grace. Mais ce Prince ne voulut point les écouter, & il entra dans la ville sans vouloir permettre qu'on lui fit les honneurs qui lui étoient dus. Le sixieme jour de son arrivée ayant ordonné des jeux dans le superbe amphithéatre de cette ville, tous les habitans s'y / rendirent en foule pour y participer. Alors l'Empereur les voyant tous assemblés, se laissa tellement transporter de colere, qu'il

ga meg alázását látni” (128. 16–18). Világos, hogy Madame de Gomez és Mikes egyaránt a császár bűnbánatát és ebben lelki nagyságát húzzák alá, bár Mikes nem tudja olyan lelkesen magasztalni a császárt, mint a *Les journées* szereplői: „valo hogy aztot meg bánta azután. de a meg holtak azzal fel nem támadának.” (128. 15–16) Itt érezzük úgy, hogy Mikes mintegy a *Les journées* keretszereplőivel folytat párbeszédet, és képzeletben hozzáfűzi a beszélgetéshez saját kommentárját. Mikes ugyanakkor Szent Ambrus nagyszerűségét is hangsúlyozza a tőle megszokott humoros „ripsz-ropsz” történet-lezárással: „e szép példa mind egy érseknek. mind egy császárnak.” (128. 25)

Mikes története annyira rövid, hogy az említett feltételezett források alapján nem állapítható meg pontosan, honnan fordított, de e nehézség más esetlegesen felmerülő forrásnál is fennállhat. Szövege emlékezetből való, saját szavakkal történt előadás is lehet (Hopp Lajos is így véli). Példaként hozza fel a történetet, melyet a legtermészetesebben illeszt levelei terébe, a lehető legtömörebben: mintegy tizenhárom sorban (míg Fleurnél 182, a *Les journées*-ben 122 sor az előzményekkel és utótörténetekkel együtt);³⁹ a részletek a Mikes által kiemelt csattanóval egyformán jelentősek mindkét lehetséges forrásban. A szöveg korábbi vizsgálói már felhívták a figyelmet arra, hogy a számok is eltérnek Fleury adataitól,⁴⁰ és főként a terjedelemben, a részleteket teljesen nélkülöző megoldásban mutatkozik meg az eltérés a *Les journées*-ben lévő variánstól és Fleury változatától. Fontos ugyanakkor, hogy a Mikes-féle változatnak leglényegesebb mozzanata, a csattanó – Szent Ambrus tiltása – az, ami egy az egyben Fleury változatából származhat: Fleurnél egyenes beszédben olvashatjuk Szent Ambrusnak a császárhoz intézett felhívását, és ezt Mikes szinte szó szerint, szintén egyenes beszédben idézi:

S. Ambroise étant retourné à Milan, refusa à l’empereur Theodose l’entrée de l’église. (578)

mert a templomban akarván menni az Isteni szolgálatra, szent ambrus a mediolánumi érsek. a templom ajtajában meg tartoztatá. és bé nem bocsátá. mondván, (128. 18–20)

Comme l’empereur representoit que David avoit commis un adultere & / un homicide: S. Ambroise lui répondit ausi-tôt: **Puisque vous avez imité sa faute, imité sa penitence.** (578–579)

még az ártatlan vérel a kezeid véresek, még is a szent áldozatra akarsz menni, **ha david királyt követted vétkiben, kövessed penitencia tartásában is.** (128. 20–22)

ordonna aux légions de faire main-basse sur ce misérable peuple; ce qui fut exécuté sur le champ avec une cruauté inouïe, tous y ayant presque péri.” (JA 7, 133–134.)

39 Az egyszavas sorokat is teljes sornak tekintve.

40 Láttuk: Fleurnél hétezer a lemészároltak száma, Mikesnél két-háromezer. Ezen kívül Fleurnél nyolc, Mikesnél hat hónapra tiltja ki Szent Ambrus a császárt a templomból. A *Les journées* nem hoz számadatokat.

Mikes változatában nem a császár hozza fel Dávid példáját mentegetőzőként, hanem ez Szent Ambrus ellentmondást nem tűrő kérdés-feleletének része. Hatásosabb a történet Mikes elbeszélésében. Itt csak Szent Ambrus kérdez, és ő is válaszol, mégpedig igencsak szigorúan: püspök és császár mint gyermek és szigorú tanítója áll egymás előtt. Viszonyuk redukálása erre a szintre élesebb és kontrasztosabb képben tárul elénk Mikes szövegében. Fleury-nél Szent Ambrus előbb hosszú levélben világít rá a császár bűnére, kéri és meg akarja őt győzni.⁴¹ Láttuk, hogy a részletekkel bőven kikerekített történet milyen sok információt nyújt, de Mikes változata a szöveg erejét a mondanivalóra mesterien fókuszálni tudó megoldásával, a kiélezett csattanóra építve sokkal hatásosabb. Ez is aláhúzza, Mikes tudatosan *levelet ír, nem históriát!*

A történetnek Mikes által hozott központi része a *Les journées*-ben így hangzik:

Ce Prince étant retourné en Italie, passa par Milan, & ayant été à la Basilique pour y faire ses prieres, S. Ambroise, Evêque de Milan, lui en fit fermer les portes, en le repoussant, lui reprochant la barbarie dont il avoit usé contre les membres de l'Eglise, & lui dit que son crime étoit si grand, qu'il ne pouvoit plus être reçut dans le temple de Dieu, qu'après en avoir fait une pénitence publique. (134)

Ebben a változatban teljesen hiányzik az utalás Dávid királyra. Könnyen elképzelhető, hogy Mikes e két mondatában – „még az ártatlan vérel a kezeid véresek, még is a szent áldozatra akarsz menni, ha david királyt követted vétékiben, kövessed penitencia tartásában is” – a *Les journées*-ben lévő variáns és a Fleury-féle változat Mikes által zseniálisan ötvözött, megfelelő részeit olvassuk: „lui reprochant la barbarie dont il avoit usé contre les membres de l'Eglise, & lui dit que son crime étoit si grand, qu'il ne pouvoit plus être reçut dans le temple de Dieu” (JA) és „Puisque vous avez imité sa faute, imitez sa penitence” (Fleury).

Az itt tárgyalt három történet *Levelekbe* való bevalogatása ugyanabban az időben történt, mint az eddig bizonyítottan a JA-ból származó fordításbetéteké: az 1724–1734 között írt levelekben találunk a *Les journées*-ből átvett szövegeket.⁴² A Szent Amb-

41 „Il lui écrivit une lettre de sa main, afin que l'empereur fût assuré qu'elle n'avoit été vûë de personne; & elle est venuë jusques à nous.

D'abord il s'excuse de ne l'avoir pas attendu à Milan: (...) Ecoutez, Seigneur, continuë saint Ambroise, vous avez du zele pour la foi, de la crainte de Dieu: je ne le puis nier: mais vous avez une impetuosité naturelle, que vous tournez promptement en compassion si on l'adoucit; & si on l'excite, vous la poussez tellement, que vous ne pouvez presque plus la retenir [...] (FLEURY, *Histoire...*, 577) il est necessaire de vous reconcilier à Dieu. Il [Saint Ambroise – megj. B.M.] lui propose ensuite les exemples des princes, qui ont fait penitence: principalement de David: puis il ajoute: Vous êtes homme, il vous est arrivé un tentation, surmontez-la. Le peché ne s'efface que par les larmes: il n'y a ni ange ni archange, qui puisse le remettre autrement: le Seigneur lui-même ne pardonne qu'à ceux qui font penitence. Je vous conseille, je vous prie, je vous exhorte, je vous avertis.” FLEURY, *Histoire...*, 578. Hosszan idézhetnénk még Szent Ambrus rábeszélő szövegét a Fleury-féle változathoz.

42 Hopp Lajos hívta fel erre a figyelmet (MKÖM 3, 959). A felsorolást kiegészítem a jelen dolgozatban tárgyalt történetekkel. A Dom Antonio-történet: 1724; a Szent Ambrus-történet: 1726; az akasztani vitt ember története: 1727; a vetekedő brüsszeli asszonyokról szóló história: 1731; a Kleopátráról és Anto-

rus-történet is – noha nem mutatható ki bizonyosan, hogy a *Les journées*-beli változatot fordította volna Mikes – egy 1726-ból keltezett levélben található, tehát abból az időből, amikor Mikes sűrűn forgatta Madame de Gomez művét levelei gazdagítása céljából. Ebből is feltételezhető, hogy a Fleury-féle változat mellett a *Les journées*-beli variáns is szövegközi párbeszédre inspirálhatta Mikeset.

Összegzés

A *Les journées amusantes*-ban lévő Szent Ambrus-történetről nem mutatható ki, hogy Mikes változatának lenne az előzménye. Azért sem, mert a Mikesé annyira rövid, hogy akár a Fleury-féle, akár a *Les journées*-ben lévő változat csak inspiratív anyagként hozható fel, eltekintve az idézett mondat azonosságától Fleury szövegében. Ugyanakkor elmondható, hogy Mikes írása és a *Les journées*-beli változat egymás mellett úgy hat, mintha Mikes mintegy Uranie vendégeinek társaságában érezné magát. Láttuk, ő is csodálatra méltónak találja a nagy császár *maga megalázását*, ugyanakkor saját véleményének is hangot ad: „de a meg holtak azzal fel nem támadának.” A JA szereplőinek egyoldalúan magasztaló véleménye mellett sajátosan szókimondó rálátásként hangzik a székely-magyar „vendég” hozzászólása a *Törökországi levelek*ben.

Az Ibrahim és Szolimán-történettel kapcsolatban bizonyosan állítható, hogy a *Levelek*ben lévő változatnak a *Les journées*-ben található variáns volt a közvetlen forrása. Ugyanez elmondható a szerelmes brüsszeli asszonyok történetéről is, azzal a megjegyzéssel, hogy e szövegnek néhány eltérés miatt továbbra is nyitottnak kell maradnia más lehetséges forrás(ok) felé.

Az eddig ismert hat történeten kívül további kettőnek – tehát összesen nyolc elbeszélésnek – biztosra vehetően a *Les journées amusantes* volt a közvetlen forrása. Természetesen azzal együtt, hogy a fordításbeli eltérések akár más forrással való keveredésre is utalhatnak. Az alapszöveg e nyolc történet esetében azonban bizonyíthatóan a *Les journées*-ből való.

Feltételezhető, hogy Madame de Gomez *Anecdotes, ou histoire secrète de la maison ottoman* című műve megvolt D'Andrezel vicomte könyvtárában, és nem kizárt, hogy Mikes kezében is járt. A *Törökországi levelek* betétszövegei közül több megtalálható ebben a műben is: a Szolimán és Ibrahim-történet, a Mahomed és Irène-történet, Konstantinápoly bevételének leírása és a várnai csatát idéző történet. Madame de Gomez forrásai közül néhány megegyezik Mikes (lehetséges vagy valószínű) forrásával (Georges Guillet, Paul Ricaut). Különösebb jelét nem láttam annak, hogy Mikes a francia író e művéből vette volna át a történeteket, de feltételezhető, hogy itt is olvasta őket. Nem mellékesen, az író által felhasznált művek tanulmányozása fontos lehet a *Levelek* betéttörténeteinek további forráskutatása szempontjából.

niusról szóló történet: 1731; a hízelgő udvaroncoké: 1731; Ibrahim és Szolimán története: 1732; a *Silvia, Juliánna* című dialógus: 1733; a Turenne-levél: 1734.